

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ЯК ІСТОРИК-КОНЦЕПТУАЛІСТ

До 150-річчя Наукового товариства імені Шевченка

Олексій Ясь

доктор істор. наук,
член-кореспондент
НАН України,
пров. наук. співроб.
відділу української історіографії
Інституту історії України
НАН України,
дійсний член НТШ
м. Київ

Інтелектуал, народжений у другій половині XIX ст., волею-неволею опинявся у полі тяжіння розмаїтих культурних, світоглядних, наукових і державно-політичних колізій і передумов. Адже XIX століття було «*століттям націй і національних держав*», яке генерувало культурний розвій і політичну емансипацію громадянства. Успішно реалізовані проекти об'єднаної Німеччини й Італії у 1860–1870-х роках немовби заохочували «недержавні» нації до власних спроб.

Скасування рабства як наслідок кривавої Громадянської війни 1861–1865 рр. у США сприяло загальному економічному буму. Піднесення машинної індустрії, техніки й технологій, урбанізація, звуження просторових меж світу завдяки новим транспортним засобам і видам зв'язку, велика трансатлантична еміграція спричинили ще одне метафоричне означення XIX століття як «*віку великого Поступу*».

Водночас XIX століття було епохою дивовижного розвою природничих наук як точного, перевіреного, еволюційного й детермінованого знання. Ці успіхи продукували ілюзорну впевненість, що людина незабаром зможе досягнути найпотаємніші закони природи. Навіть більше – освячення цих ідей у вигляді позитивістського вчення передбачало подібне відкриття «законів» розвитку суспільства. Людська прийдешність мала стати «передбачуваною». Так постало ще одне афористичне маркування другої половини XIX століття як «*добу триумфу Позитивізму*».

Та XIX століття мало ще одне метафоричне окреслення – *вік Історії*. Цей образ постав завдяки історичним гранд-наративам. У широкому сенсі великі оповіді спиралися на відповідну філософію написання. Саме вони легітимізували побутування націй і держав в історичному часі й просторі. Великі історичні оповіді Генріха Лудена, Леопольда фон Ранке, Карла Лампрехта, Жана Сісмонді, Жуля Мішле, Анрі Мартена, Томаса Маколея, Джорджа Грина, Джорджа Банкрофта, Франтішека Палацького й інших авторів входили до обов'язкового читацького репертуару XIX ст.

Втім тогочасний світ у жодному разі не вкладався в рожеві й ідеалістичні образи. Людство XIX століття поділялося численними лініями соціо- та етнокультурних розломів, виразних демаркацій і незримих лімітацій. Це був час великих імперій та їх колоній, індустріальних центрів і відсталих периферій, панівних націй і гноблених народів.

Зрештою це був світ очевидних і неочевидних контрастів, суперечностей, протистоянь і порухів. У той час ширилися модерні ритми соціального життя, зародки великих рухів та ідеологій, перші хвилі загальнодоступних товарів і паростки масової культури, котрі вивели на історичні підмостки масову людину XX століття. Але новітні віяння химерно перепліталися з традиційними укладами буття, завдяки якому поставали чималі периферійні простори. Можливо, найвідчутніше змагання та співіснування сучасного й архаїчного розгорталося в імперіях Романових і Габсбургів. Саме вони стали культурною та громадсько-політичною авансеною для цілого покоління українських інтелектуалів із такими знаковими постатями як **Іван Франко й Михайло Грушевський**.

Родинне походження зі священницького стану було типовим для істориків XIX ст. Однак у випадку Михайла Грушевського родинне середовище згенерувало одну з найголовніших прикмет його особистості – сильний культ робітника з надзвичайною самопосвятою обраній справі.

Портрет професора М. Грушевського.
Художник І. Труш. 1900 р.

Інша риса М. Грушевського як історика виявилася у дивовижному універсалізмі на полі соціогуманітаристики. Його студії охоплювали терени національної історії, етнології, культури, соціології й історії літератури. Тож в особах М. Грушевського й І. Франка постав дуже цікавий різновид українського інтелектуала на зламі століть – тип гуманітарія-енциклопедиста.

Вочевидь формація майбутнього автора «Історії України-Руси» відбувалася на перехресті як позитивістського вишколу, так і викликів українського Відродження XIX ст. Нині цей процес у конструктивістському сенсі називають «творенням або винайденням» нації.

Ідея написати фактографічно й науково довершену «біографію» українського народу/нації була одним із наріжних світоглядних орієнтирів Михайла Грушевського як концептуаліста. Не випадково передне видання першого тому «Історії України-Руси» було приурочене (1898 р.) до століття українського Відродження. Автор передавав символічний привіт славнозвісній «Енеїді» **Івана Котляревського**, перша-третья частини якої побачили світ 1798 року.

Обидва великі проекти М. Грушевського – створення великого українського історичного нарративу та національної академічної спільноти – були органічно поєднані. Разом вони постали як своєрідні відповіді на виклики, кинуті українству наприкінці XIX ст. Ці проекти значною мірою були результатом усвідомлення контрастів тогочасного світу. Власне, польсько-українське порозуміння 1890 року, відоме як «нова ера», було самобутньою реакцією на суттєві відмінності соціокультурного буття у підросійській і підавстрійській Україні.

В останній третині XIX століття слов'янські народи переживали культурний ренесанс. Особливо виразно цей процес сприймався у порівняльному світлі із пригнобленим становищем українства в Російській імперії. Саме тоді народилася низка національних академій: 1866 р. – Югославська Академія наук і мистецтв у Загребі, 1872 р. – Краківська Академія наук, 1886 р. – Сербська Академія, 1888 р. – Чеська Академія наук, словесності і мистецтв. Навіть більше – три Академії (крім сербської) виникли на території, підвладній австрійській короні.

Австрійська конституція 1867 р. декларувала культурну рівноправність усіх народів імперії Габсбургів, що виглядало дуже спокусливо у рецепції багатьох громадянців. 1889 року, якраз напередодні польсько-української *нової ери*, була оприлюднена відома записка **Олександра Кониського** у львівському місячнику «Правда». Вона дала старт академічним змаганням.

Його план спирався на ідеалістичний замір. Головну роль мало відіграти перетворення Товариства імені Шевченка у наукову організацію і, врешті-решт, в Українсько-Руську академію наук. Цей статус, або як тоді казали *титул*, мав надати вже Науковому товариству імені Шевченка (НТШ) офіційний Відень. 1894 року у ці змагання включився й найкращий учень засновника Київської документальної школи істориків **Володимира Антоновича** – Михайло Грушевський.

Два згадані проекти мали спільну наріжну проблему, позаяк неписані конвенції позитивізму асоціювалися з ідеалами перевіреного й точного знання. На полі Клію ці стандарти передбачали демонстрування причинності. Джерела, здобуті «з перших рук», мали представити великі масиви верифікованих, систематизованих фактів. Останні подавалися у вигляді генералізованих, пояснювальних стратегій. Йдеться про окреслення причинно-наслідкових зв'язків, або конструювання традицій, які б сполучили історичні епохи в єдиному викладі.

Зазвичай позитивістська концептуалізація розглядала окремі епохи як фази-стадії єдиного розвитку народу/нації та національної держави. Тож історія поставала у вигляді образу «сходження» від одного періоду до іншого. Причинність окреслювали, послуговуючись ідеєю еволюції, точніше еволюційного плину. У творах багатьох істориків, зокрема М. Грушевського, ця ідея представлена у вигляді тези про *еволюційне колесо історії*.

Певна річ, концептуальне рішення автора «Історії України-Руси» визрівало у межах еволюціонізму й стадіальності. Проте ахіллесовою п'ятою практично будь-якої стадіальної концепції є перехід від однієї фази чи стадії до іншої. Зазвичай такі концептуалізації репрезентувалися у вигляді еволюційного, органічного, плавного переходу однієї епохи в іншу добу.

Та простежити таку тяглість в історії України, спираючись на позитивістські «рецепти», як у німецьких або французьких учених, було майже неможливо. Адже українська минувшина неодноразово зазнавала руйнівничих і навіть катастрофічних поворотів. Приміром, один із найвідоміших періодів ранньомодерної доби після смерті **Богдана Хмельницького** (1657 р.) іменувався метафорично, проте дуже точно – *Руїна*.

Як бути? Як представити спадкоємне життя головного чи «вічного» героя історії – український народ/націю на катастрофічних і кризових перехрестях минувшини?

М. Грушевський у домашньому кабінеті в будинку на Паньківській, 9. Київ. Кінець 1929 р.

Михайло Грушевський хоч-не-хоч мусив дошукувати-ся нетипових відповідей.

Однак це лише верхівка викликів, які постали перед молодим істориком. На зламі XIX–XX ст. домінування позитивізму у суспільних і гуманістичних науках невинно добігало кінця. Поставали перші паростки неklasичної науки. Неокантіанство, соціологізація, віталізм, феноменологія...

Це означало, що міцні позитивістські основи, на яких був вихований М. Грушевський як початкуючий дослідник, чимдалі сильніше розмивалися неklasичними/модерністськими впливами. На них рано чи пізно доводилося реагувати й шукати рішень, які дозволили б включити всю чи переважну масу фактографічного матеріалу. До того ж М. Грушевський як учений не був схильний до пізнавальних компромісів, зокрема дуже складно сприймав новітні методологічні пропозиції.

Та ще більшим був масштаб викликів, які постали перед М. Грушевським як джерелознавцем. Адже він прагнув вичерпної повноти. Його ідеал науковості передбачав написання найдостовірнішої й найповнішої національної історії. Саме тому низка томів перероблялася кілька разів. Приміром, перший том після 1898 р. перероблявся двічі у виданнях 1904 і 1913 років.

Тут доречно хоча б стисло окреслити стан студювання історії України у другій половині XIX ст. В автобіографічних споминах **Володимир Антонович** перерахував майже всі джерела до української історії, доступні у 1850-х роках. Цей перелік не склав би навіть однієї повної рукописної сторінки!

Водночас лише три французькі історики (**Ж. Сімонді**, **Ж. Мішле**, **А. Мартен**) до кінця 1860-х років опублікували понад 60 грубесних томів. Вони спиралися на сотні мо-

нографій, виданих збірок, джерел і кількавікову традицію історієписання. Протягом 1860-х років ситуація дещо змінилася, головню за рахунок монографій **Миколи Костомарова** і Володимира Антоновича. Проте ці студії лише почасти прикривали найважливіші зяючі прогалини. Такий спрощений приклад демонструє масштаб соціокультурних розломів і культурних контрастів тодішнього світу у царині історієписання. Навіть більше – тогочасні вчені одноставно, включно з В. Антоновичем, вважали, що велика синтетична історія України є справою віддаленої прийдешності.

Крім того, гранд-наратив апіорі вимагав від автора не тільки життєвої і фахової самопосвяти, а й дивовижної сталої працездатності протягом десятиліть. Один із непримиренних опонентів М. Грушевського – талановитий і дуже плідний історик права академік ВУАН **Михайло Слабченко** – називав його людиною із «*диявольською працездатністю, європейським кругозором, великим організаторським хистом*».

Так чи інакше, горизонт викликів, проблем, ризиків, суперечностей, які постали перед М. Грушевським як творцем великого наративу, видається фантастичним і майже нездоланим у руслі того часу. У *багатьох сенсах «Історія України-Руси»* була проектом, реалізованим на граничній межі можливого!

Звичайно, великий історичний наратив М. Грушевського мав свої недоліки, відображав типові і нетипові хиби позитивістської історіографії, персональні упередження, пануючі стереотипи, пізнавальні суперечності тощо. Вони очевидні з огляду на нашу несправедливу перевагу перед автором – майже столітню різницю часу, котра відділяє від тих років, коли писалися останні томи «Історії України-Руси».

Первісна будова української минувшини, запропонована М. Грушевським, уподібнювалася до гегелівської тріади:

теза (княжа доба) – *антитеза* (народна/козацька епоха) та *синтеза* (століття Відродження XIX ст.). Але як представити цю тріаду епох у вигляді стадіальної концептуалізації з послідовним і логічним еволюційним плином?

Михайло Грушевський розв'язав цю проблему в елегантний спосіб. До стадіальної концептуалізації були включені своєрідні «перемикачі» – транзитні або перехідні періоди, котрі забезпечували спадкоємний зв'язок українського народу. У результаті постала його концепція історії України як серії відроджень і спадів–занепадів, які вирішували проблему розривів у національній минувшині.

Таким чином, концепція М. Грушевського містила два занепади (середина XIV ст. та друга половина XVIII ст.) і два відродження (кінець XVI – початок XVII ст. і XIX ст.) українського національного життя. Автор навіть увів до свого історичного письма термін «Перше Відродження», аби відрізнити його від Відродження XIX ст. Приміром, у його «Історії української літератури» друга книга п'ятого тому має назву «Перше відродження (1580–1610 рр.)».

Ця конструкція немов славнозвісна нитка Аріадни дозволяла провести головного героя М. Грушевського крізь темні століття катастроф, криз, занепадів і наступних злетів. Звісно, концепція національного Відродження продукувала телеологічний сенс, тобто історичний рух до апріорно передбаченої мети – *Третього Відродження*.

Проте концепція М. Грушевського прагнула вивести українців на європейську і світову історичну та культурну сцену. Вона підважувала сумнозвісний гегелівський поділ на «історичні» й «неісторичні» народи. Ця концепція формувала світоглядні дороговкази для нового покоління інтелектуалів. Автор-творець першого великого наративу став батьком нової української історії.

Ба більше – М. Грушевський перебрав на себе роль конструктора й організатора національної академічної традиції. У певному сенсі його концепція національного Відродження була перенесена на поле історії академічної спільноти у вигляді тези чи формули про Три Академії: Перша Академія – Академія *Ярослава Мудрого* доби розквіту давньої

Русі. Друга Академія – Київський Атеней (Києво-Могилянська Академія). Третя Академія – Українська Академія наук та її органічні попередники – НТШ у Львові та Українське наукове товариство (УНТ) у Києві.

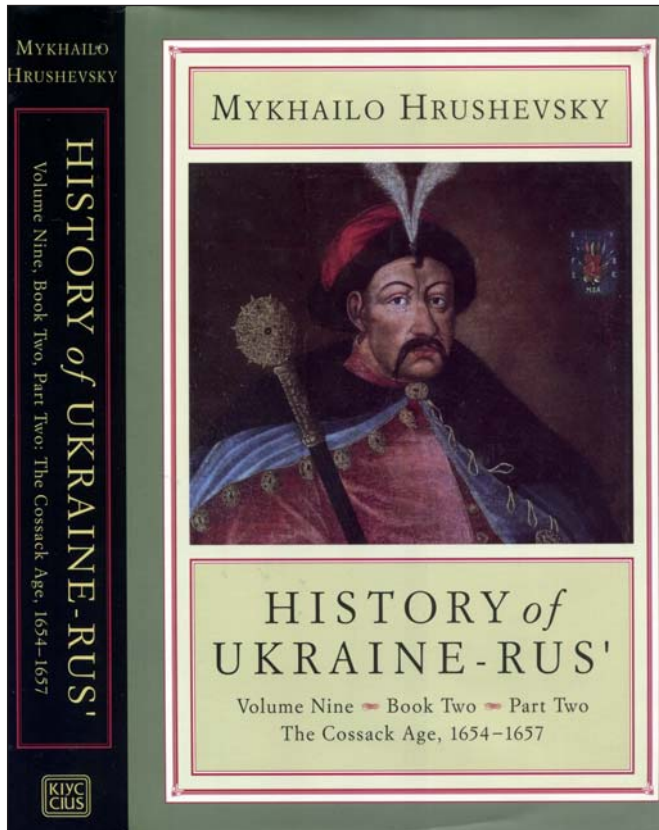
Загалом М. Грушевський пропонував виразну аналогію між Академією Ярослава Мудрого та Академією Карла Великого. Останню тією чи іншою мірою вважають вислідом Каролінгського ренесансу кінця VIII – початку IX ст. У певному розумінні формула Трьох академій продукувала ідею культурної й інтелектуальної спадкоємності трьох епох – *княжої, козацько-гетьманської (ранньомодерної) та модерної*. Водночас Михайло Грушевський відіграв провідну, ба – навіть вирішальну роль в академічній трансформації НТШ. Можна лише подивуватися розмаїттю його наукових, організаційних, педагогічних і низки допоміжних практик. Причому майже всі вони були успішними, позаяк генерували вагомими результатами.

Скажімо, відомі скептичні зауваги і саркастичні коментарі *М. Драгоманова, І. Франка, А. Кримського* у першій половині 1890-х років щодо незграбних спроб реформування НТШ пророкували сумні перспективи. Та за кілька років ситуація змінилася кардинально. За ініціативи М. Грушевського в 1898 р. ухвалюється новий статут, який перетворив Товариство у самоуправну асоціацію вчених. Одночасно розгорнулася розбудова секцій і комісій, а також розгалуження мережі періодичних і серійних видань НТШ. Від 1895 р. «Записки НТШ» видавалися кожні три місяці, а від 1896 р. – кожні два місяці!

Масштаби редакційних, видавничих і наукових практик М. Грушевського того часу були просто-таки неймовірними! Тим паче, що комісії та видання НТШ стали творчими «лабораторіями», в яких розгорнувся інтенсивний вишкіл наймолодшого покоління вчених. Протягом 1900-х років низка молодих дослідників здобули поважне наукове реноме. Деякі з них, як-от *Миرون Кордуба* та *Степан Томашівський* стали потім першорядними істориками. Метаморфози НТШ на чолі з М. Грушевським упродовж кількох років були приголомшливими.

Політична мапа світу 1910 р.
Колоніальні володіння
й торгівельні шляхи

Суперобкладинка другої книги дев'ятого тому англомовного перекладу «Історії України-Руси» М. Грушевського. Едмонтон–Торонто. 2010 р.

Та на початку 1900-х років М. Грушевський уже добре розумів, що австрійська корона не надасть Товариству академічного статусу. Хвиля лібералізації після російської революції 1905 р. нібито окреслювала обнадійливі перспективи в імперії Романових. Тому адаптована модель НТШ була перенесена до Києва у вигляді УНТ, заснованого у 1906–1907 роках.

Саме у середовищі обох товариств тривали перші дискусії про вибір організаційного взірця майбутньої Української академії наук – французька чи багаторівнева бельгійська модель незалежної асоціації вчених; державна й централізована структура з елітарним керівництвом на кшталт Берлінської академії (саме за останнім зразком була побудована тодішня С.-Петербурзька, згодом Російська академія наук). Що обрати?

За гіркої іронії долі М. Грушевському не судилося ввійти до кола фундаторів Української академії наук 1918 року. Почасти це сталося внаслідок прискорення часу революційної доби, коли голова Української Центральної ради вимушений був реагувати на інші виклики. Та вірогідно більшу роль відіграли особисті й політичні мотиви М. Грушевського, і він відхилив пропозицію очолити гетьманську Академію.

Життєва історія Михайла Грушевського (1866–1934) поділена майже порівну між XIX і XX століттями. Його інтелектуальна біографія й контури творчої спадщини нині лише поступово вимальовуються. З-поміж величезного розмаїття проблем грушевськознавства є одна, пов'язана з найбільшою колізією автора «Історії України-Руси». Її можна сформулювати у вигляді питання: *Як інтелектуал позитивістського вишколу зміг створити*

великий наратив на перехрестях впливів і вимог двох епох – класичної/традиційної і неklasичної/модерної науки?

Адже Михайло Грушевський вирізнявся вкрай обережним і скептичним ставленням до понять-концептів. На перший погляд бачимо очевидну нехоть історика до рефлексій у термінологічній царині. Навіть ті поняття, котрі він уживав сотні разів, зазвичай не узгоджувалися за змістовною основою і генерованими смислами, зокрема у найвідомішому багатотомнику. Натомість пропонувалася ціла низка мінливих варіацій їх циркуляції.

Крім того, М. Грушевський дуже негативно ставився до апіорного пізнання, котре вбачав у розмаїтих експериментах прихильників неокантіанства, феноменології, почасті віталізму й неоромантизму. Проте попри такі пізнавальні пріоритети історик таки засвоював нові віяння, хоч і вибірково. Наприклад, він сприймав відому тезу про те, що історія конструюється, а не пишеться. Причому ця ідея тяжіла до інструментальних новацій нелюбимого ним неокантіанства.

Життя Михайла Грушевського обірвалося в найцікавіший момент творчості. Адже наступні томи його «Історії України-Руси» мали бути присвячені модерній добі, де на підмостки історії ввірвалася масова людина з новими ідеологіями, рухами, партіями, економіками, ритмами соціального й культурного життя, суперечливими мотивами, переживаннями й устремліннями. Представити історію у максимально фактографічній повноті було вже неможливо.

Можемо лише здогадуватися, припускати, тлумачити масиви текстів М. Грушевського, намагаючись уявити, як виглядали б наступні томи «Історії України-Руси» на зламі класичної й неklasичної концептуалізацій. Мабуть, до таких складових варто віднести соціологізацію історії *Еміля Дюркгайма*, прелогічне мислення *Люсьєна Леві-Брюля*, психологію народів *Вільгельма Вундта* і навіть термін «архетип» з аналітичної психології *Карла-Густава Юнга*.

Нині практично добіг кінця проект англомовного перекладу і видання «Історії України-Руси», реалізований протягом 1997–2020 років. Це ще одна сфера представлення М. Грушевського як історика-концептуаліста, зокрема безцінна можливість представити його спадщину у світлі компаративістики.

Проте в історію української науки Михайло Грушевський увійшов ще й як фундатор академічної традиції. Його проект 1928 року зі створення Українського історичного інституту у багатьох аспектах був предтечею Інституту історії України АН УСРР, заснованого 1936 року. Його утворили після провалу більшовицьких експериментів із Всеукраїнською асоціацією марксистсько-ленінських інститутів.

Отож Михайло Грушевський поєднав академічну традицію не тільки як історик-концептуаліст, а й як конструктор-організатор і засновник-практик. Він був очільником НТШ, УНТ, Українського соціологічного інституту, будівничим історичних установ ВУАН, а також автором проектів майбутніх інституцій. Таке результативне сполучення багатоманітних ролей є унікальним в історії нашої науки. Саме тому постать Михайла Грушевського інтригує, бентежить сучасних дослідників із найрізноманітніших перспектив. ■